

LITERATUROZNAWSTWO

Magdalena Baer

Poznań

Cithara octochorda – najważniejszy śpiewnik kościelny w dziejach Chorwacji

Słowa kluczowe: Chorwacja, XVIII wiek, śpiewniki kościelne, *Cithara octochorda*

XVIII wiek w Chorwacji był czasem bujnie rozwijającej się literatury religijnej sporządzonej głównie w jednym z trzech chorwackich dialektów – dialekcie kajkawskim, nazywanym wtedy często językiem chorwackim. W literaturze religijnej tego okresu można wyróżnić kilka nurtów: teksty religijne o charakterze dydaktycznym, komentarze ówczesnej sytuacji społeczno-politycznej widzianej przez pryzmat działań Kościoła katolickiego i wiary, ale także coraz liczniej pojawiały się wydania kolejnych modlitewników i śpiewników. Często zdarzało się, że jedno dzieło tego typu miało kilka wydań z uwagi na ogromną popularność, jaką się cieszyły. Początek tak ogromnego zainteresowania duchownych i wiernych zbiorami pieśni kościelnych dał śpiewnik *Cithara octochorda*.

Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi najsłynniejszego chorwackiego śpiewnika kościelnego, jakim jest *Cithara Octochorda*. Stał się on wzorem dla redaktorów późniejszych dzieł o podobnym charakterze. Wskazana zostanie językowa, literacka i kulturowa rola, jaką śpiewnik odegrał w rozwoju świadomości i tożsamości narodowej Chorwatów. W artykule zostaną także nakreślone możliwości badawcze, jakie *Cithara octochorda* daje przedstawicielom różnych dziedzin naukowych. W śpiewniku prócz tekstów łacińskich znalazły się teksty chorwackie sporządzone w używanym w XVIII wieku jako język literacki na terenie archidiecezji zagrzebskiej dialekcie kajkawskim, dlatego też z lingwistycznego punktu widzenia dzieło stanowi źródło do analiz językowych. Dla muzykologów omawiany zbiór jest

ważny i wartościowy, gdyż zawarty w nim zapis nutowy wielu pieśni pojawił się pierwszy raz na terenie Chorwacji. Śpiewnik może także stanowić źródło badań historycznych.

Śpiewnik *Cithara octochorda* z wielu powodów jest w Chorwacji uznawany za najważniejszy w historii zbiór pieśni kościelnych. Jego pierwsze wydanie stało się przełomem w historii piśmiennictwa religijnego, gdyż był to pierwszy tak obszerny drukowany śpiewnik z zapisem nutowym na obszarze dzisiejszej Chorwacji. O zainteresowaniu i potrzebie posiadania przez Chorwatów tego typu publikacji w XVIII wieku świadczy fakt, że w okresie półwiecza był on sporządzony jeszcze dwukrotnie. Antun Šojat wskazuje, że śpiewnik był poprzedzony wydaniem innych zbiorów tego typu i podaje trzy przykłady rękopisów z XVII wieku, które mogły być inspiracją dla redaktorów do przygotowania *Cithary octochordy*, są to: zbiór *Prekomurska pjesmarica*, który powstał najprawdopodobniej w 1593 r., *Pavlińska pjesmarica* z 1644 r. oraz *Ščrbačičeva pjesmarica (Drmjanska pjesmarica)* z 1687 r.¹ [Šojat 1998, 281].

Najstarsze wydanie śpiewnika *Cithara octochorda seu cantus sacri latino-sclavonici* pochodzi z 1701 r. i zostało przygotowane w Wiedniu z uwagi na brak drukarni, która mogłaby sporządzić taką publikację na terenie Chorwacji. Problem wynikał z tego, że nie było w tym czasie, przynajmniej na terenie archidiecezji zagrzebskiej, drukarni, która mogłaby złożyć do druku zapis nutowy. Drugie wydanie także pochodzi z Wiednia, a ukazało się w 1723 r. pod tytułem *Cithara octochorda seu cantus latino-croaticci*. Trzecie wydanie natomiast zostało sporządzone już w Zagrzebiu w 1757 r. w drukarni Antuna Reintera na życzenie władz archidiecezji zagrzebskiej [Breko 2001, 211] i jest ono również przełomowe ze względu na zastosowany w nim zapis nutowy – pierwszy raz wydrukowano nuty na obszarze Chorwacji. Jako czwarte wydanie często wskazuje się dokonane już współcześnie, bo w 1998 r., przez członków Chorwackiej Akademii Nauki i Sztuki, Milana Moguša i Lovro Županovicia, nowe opracowanie trzeciego wydania śpiewnika z 1757 r. Współczesna wersja zawiera kompletny przedruk wszystkich tekstów znajdujących się w śpiewniku. Publikacja jest także opatrzona komentarzami, przekładami łacińskich wstępów do wszystkich wydań *Cithrarry* i studiami dotyczącymi badań nad śpiewnikiem pochodzących z różnych dziedzin – od historii, językoznawstwa po muzykologię i badania folklorystyczne.

¹ *Prekomurska pjesmarica* i *Drmjanska pjesmarica* do dzisiaj pozostały w wersjach rękopiśmiennych. *Pavlińska pjesmarica* została wydana drukiem i opatrzona komentarzem przez Janka Barlego w 1917 r.

Śpiewnik jest podzielony na 8 części, co znajduje odzwierciedlenie w tytule: *cithara octochorda* – lira z ośmioma strunami [Špralja 1998, 23]. Pierwsze 4 części wywodzą swoje tytuły od nazw okresów roku liturgicznego, 4 kolejne – od nazw części Mszy Świętej. Do całości został także dodany aneks zawierający swobodne przekłady na język chorwacki/kajkawski łacińskich antyfon i psalmów na różne uroczystości kościelne. Często wskazuje się ten dodatek jako 9. część śpiewnika [Špralja 1998, 22]. Podział melodii gregoriańskich w śpiewniku *Cithara octochorda* jest, jak już wspomniałam, częściowo związany z podziałem mszy gregoriańskiej (*Ordo Missae*) według Mszału Rzymskiego oraz roku liturgicznego. W śpiewniku zatem hymny łacińskie oraz inne pieśni i ich chorwackie przekłady zostały uporządkowane zgodnie ze stałymi i zmiennymi częściami Mszy Św. *Ordinarium Missae* – części stałe: *Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Benedictus, Agnus Dei* oraz zmienne części Mszy Św.: *Proprium Missae – Introitus, Graduale, Tractus, Alleluia, Sequentia, Offertorium, Communio*. W zbiorze są także widoczne odwołania do obrzędów Liturgii Godzin (*Ordo Divini Officii*) z podziałem na części: *Hymnus, Antyphona, Psalmus, Canticus, Responsorium*. Podziw współczesnych badaczy budzi bardzo dokładny i adekwatny podział pieśni według części wyznaczonych w śpiewniku. Również podział tekstów według języka, w którym zostały sporządzone, sprawia, że śpiewnik jest bardzo czytelny. Na początku każdej części znajdują się teksty po łacinie i po nich następują teksty chorwackie/kajkawskie.

Tytuł zbioru jest typowym dla epoki, gdyż zawiera dużo informacji, według panującej wtedy konwencji. Najbardziej rozbudowanym tytułem opatrzone pierwsze wydanie. Tytuł główny, do którego ogranicza się często nazywanie tego śpiewnika, jest metaforą, a dosłowny i dokładny tytuł znajduje się w podtytule i nieznacznie zmienia się w zależności od wydania, wskazując ich cechy charakterystyczne. We wszystkich wydaniach został zamieszczony tytuł w języku łacińskim, nie ma tytułu w języku chorwackim. Za każdym razem w śpiewniku w tytule pojawiła się nazwa języków, w których zostały przygotowane teksty. W pierwszym wydaniu wskazane zostały języki łaciński i słowiański. W dwóch kolejnych pojawiła się już obok łaciny nazwa język chorwacki w odniesieniu do zawartości zbioru jakim są pieśni liturgiczne przygotowane w dialekcie kajkawskim, który pełnił w tym czasie rolę chorwackiego języka literackiego. W tytule do pierwszego wydania w ogóle nie pojawiła się nazwa „chorwacki”, gdyż nawet lud, na którego użytek został sporządzony śpiewnik, został określony mianem „słowiański”. Tylko w zbiorze z 1757 r. zostało zaś zapisane nazwisko fundatora, Ivana Zniki, dostojnika archidiecezji zagrzebskiej, który w późniejszych wydaniach był w tytule podawany i rozumiany jako fundator i wydawca. Dla

bezimiennych redaktorów drugiego wydania ważnym stała się informacja o zapisie muzycznym zastosowanym w śpiewniku, w trzeciej wersji zbioru natomiast pojawiła się wzmianka o zapisie charakterystycznym dla śpiewu gregoriańskiego.

Patronat, jaki nad opublikowaniem śpiewnika roztoczyła archidiecezja zagrzebska, powodował, że publikacja była przygotowywana na potrzeby liturgii i z błogosławieństwem Kościoła. Było to ważne, ponieważ ranga takiej publikacji wzrastała, co sprawiało, że mogła ona być wykorzystywana przez wiernych podczas liturgii. Śpiewnik był przeznaczony dla chórów kościelnych. Najczęściej pieśni w nim zawarte były prawdopodobnie wykonywane bez towarzyszenia instrumentów muzycznych [Županović 1998, 216]. *Cithara octochorda* w powszechnym użyciu była do końca XVIII wieku i w tym czasie stała się bodźcem dla innych autorów do tworzenia kolejnych śpiewników. W 1783 r. cesarz Józef II wydał rozporządzenie, w którym nakazał zunifikowanie śpiewów kościelnych we wszystkich diecezjach Monarchii Habsburskiej. Biskup zagrzebski Josip Galjuf zmuszony więc został do wydania oficjalnego śpiewnika archidiecezjalnego *Crkvene pjesme za sv. misu i prije propovijedi, s litanjima i molitvama* w 1785, 1787 i 1789 r. i tym samym wycofał z oficjalnego użycia śpiewnik *Cithara octochorda* [Blažeković, online].

W pierwszych dwóch wydaniach *Cithary* zapis nutowy został przedstawiony na czterolinii, dopiero w trzecim pojawiła się pięciolinia. W zależności od wydania graficzne oznaczenie nut jest różne – mają one kształt kwadratów bądź rombów. Lovro Županović wskazał, że był to typowy tzw. chóralny kwadratowy lub rombowy zapis nutowy, który nie zawiera wartości nutowych [Županović 1998, 203]. W śpiewniku nie został wprowadzony odrębny zapis długości poszczególnych dźwięków, co jest charakterystyczne dla XVIII-wiecznej praktyki drukarskiej w Europie. W *Cithara octochorda* nie ma rozróżnienia na zapis dotyczący śpiewu gregoriańskiego, ale jest natomiast zapis dotyczący śpiewu wielogłosowego, jak to miało miejsce w innych europejskich śpiewnikach z tego okresu. Jako przykład takiego śpiewnika z zapisem śpiewu gregoriańskiego Izaak Špralja podaje zbiór *Cantunal processionem* również zamówiony przez archidiecezję zagrzebską [Špralja 1998, 36].

Jak już wspomniałam, pierwsze i drugie wydanie były drukowane w Wiedniu w drukarni Leopolda, a później Dominika Woigtów, w żadnym natomiast nie zostali wymienieni redaktorzy. Po przeprowadzonych współcześnie badaniach Vinka Žaganaca i Albe Vidakovicia jako redaktora dwóch pierwszych wydań wskazuje się zagrzebskiego kanonika Tomiego Kovačevicia. Natomiast według badań przeprowadzonych nad trzecim

wydaniem przez Franje Dugana, redaktorem mógł być Mihovil Šilabda-Bolšić [Špralja 1998, 38]. I. Špralja stwierdził jednak, że wydanie śpiewnika i umieszczenie w nim wstępu można przypisać Franje Novačićowi, ponieważ zastąpił on w 1701 r. T. Kovačevicia na stanowisku rektora Kolegium Wiedeńskiego (Chorwackiego) [Špralja 1998, 38]. Brak nazwisk redaktorów stworzył więc problem dla badaczy, kogo uznać za twórcę tego ważnego zbioru z punktu widzenia Kościoła w Chorwacji. L. Županović za Vidakoviciem stwierdził, że brak nazwisk redaktorów może mieć dwojakie podłoże, a mianowicie może wynikać z tego, że nie był to zbiór kompozycji autorskich, lecz zbiór pieśni z różnych rękopisów i śpiewników. Drugi powód może wynikać ze skromności tychże redaktorów, którzy przygotowując śpiewnik nie dbali o obecność swoich nazwisk na karcie tytułowej zbioru [Županović 1998, 208].

Późniejsze wydania śpiewnika nie są tylko przedrukiem pierwszego, ponieważ wielokrotnie zawierają zmiany dotyczące melodii i poszczególnych tekstów pieśni. Odzwierciedla to chęć kolejnych redaktorów, by przedstawić współczesny im stan wykonawczy zebranych pieśni. Różnice między pierwszym a drugim wydaniem śpiewnika, jeśli chodzi o wybór pieśni, były niewielkie, gdyż dodano tylko 9 nowych utworów, a pominięto 14. Ogromne różnice pojawiły się jednak między drugim a trzecim wydaniem, ponieważ wyrzucono aż 163 teksty, a dodano tylko 79 nowych [Špralja 1998, 44]. Szczególny nacisk redaktorzy kładli na wprowadzanie do śpiewnika utworów hymnicznych, zwłaszcza w trzecim wydaniu znalazło się 50 nowych, wcześniej niedrukowanych tekstów łacińskich hymnów. Teksty drukowane były głównie w oryginale, jednak ich opublikowanie w *Cithara octochorda* sprawiło, że w późniejszych latach były tłumaczone na język chorwacki [Špralja 1998, 46]. Na temat utworów hymnicznych zawartych w śpiewniku pojawiło się już kilka opracowań, m.in. Chorwata Lovro Županovicia czy Czecha Karela Konrada [Špralja 1998, 74], jednak miały one charakter etnograficzny, gdyż porównywano wykonanie właściwych melodii hymnicznych z ich ludową wersją.

O zainteresowaniu badaczy śpiewnikiem *Cithara octochorda* świadczą liczne opracowania dotyczące zawartych w nim tekstów i melodii czy badania dotyczące roli, jaką odegrał on w historii archidiecezji zagrzebskiej i całej Chorwacji. Opracowywanie tekstów, które znajdowały się w zbiorze, rozpoczęło się już w XIX wieku. Rozkwit badań nad śpiewnikiem przypadł na przełom XIX i XX wieku. Był to czas tzw. cecyliizmu – ruchu społeczno-kulturalnego związanego ze środowiskiem czasopisma *Sveta Cecilija*, które rozpoczęło swoją działalność w latach 80. XIX wieku. Miało ono na celu propagowanie tradycji chorwackiego śpiewu kościelnego oraz jej zachowanie dla potomnych poprzez liczne przedruki starych rękopisów. Nie dziwi zatem

obecność w tym czasopiśmie informacji dotyczących omawianego śpiewnika autorstwa np. Vjenčeslava Novaka czy redaktora naczelnego czasopisma *Sveta Cecilija* Janka Barlego.

W II połowie XIX wieku panowało przekonanie, że istnieje tylko jedno wydanie śpiewnika *Cithara octochorda* opublikowane w Zagrzebiu przez Ante Reinera. Dopiero badania J. Barlego pokazały, iż istnieją jeszcze dwa wcześniejsze wydania. Duże zainteresowanie śpiewnikiem trwało nadal w XX wieku, największe budził wśród prowadzących chóry, którzy poszukiwali w nim inspiracji, nowych, nieznanych pieśni oraz powrotu do korzeni. W późniejszym czasie zainteresowanie śpiewnikiem *Cithara octochorda* wykazali badacze z innych dziedzin nauki – od etnologii i muzykologii po językoznawstwo i literaturoznawstwo. Także ojciec Milan Pavelić, największy XX-wieczny chorwacki tłumacz łacińskich hymnów kościelnych, odwoływał się do śpiewnika *Cithara octochorda* jako do wzoru i źródła tradycji. Przekłady sporządzone przez Pavelicia głównie w latach 60. XX wieku były aranżowane do melodii zawartych w śpiewniku. Widać więc uniwersalność melodii znajdujących się w tym XVIII-wiecznym dziele, ale także sztukę autora przekładów, którego teksty bardzo łatwo można było dostosować do starych melodii. Zmiana w liturgii po Soborze Watykańskim II przyniosła kolejną falę zainteresowania śpiewnikiem *Cithara octochorda*, co widać m.in. na przykładzie tekstów Milana Pavelicia. Śpiewnik stał się także źródłem nowych pieśni, które okazały się być potrzebne w liturgii prowadzonej w języku narodowym. Pieśni ze śpiewnika dostosowywano do współczesnych realiów śpiewaczych [Špralja 1998, 72].

Śpiewnik odegrał dużą rolę nie tylko w życiu kulturowym Chorwatów, ale także innych narodowości zamieszkujących na terenie archidiecezji zagrzebskiej, np. Słowaków, Węgrów i Niemców, ponieważ badania przeprowadzone nad śpiewnikiem wykazały, że redaktorzy korzystali również ze spuścizny tych narodowości [Županović 1998, 216]. Oczywistym był fakt, że największe znaczenie dla tworzenia kultury chorwackiej miały miasta południowej części ziem chorwackich, jednak począwszy od II połowy XVII wieku rozpoczyna się rozkwit kultury także w północnych rejonach kraju. Nastąpiło powolne, lecz konsekwentne przenoszenie ośrodków władzy, kultury i życia społecznego z miast nadmorskich do miast północnej części Chorwacji, zwłaszcza do Zagrzebia. Potwierdzeniem aspiracji do tworzenia kultury narodowej w Zagrzebiu poprzez pieśni religijne i dbałość o tradycję może być trzykrotne wydanie śpiewnika *Cithara octochorda*. Melodie pojawiające się w śpiewniku wywodzą się z chorwackiej/kajkawskiej tradycji ludowej, gdyż jeszcze dzisiaj można je usłyszeć w pieśniach ludowych z obszaru północnej Chorwacji [Županović 1998, 212].

Dla wiernych śpiewnik stał się ważny, ponieważ zawierał teksty sporządzone w zrozumiałym dla nich języku chorwackim/kajkawskim. Źródła tekstów i melodii były, jak już wspomniałam, bliskie ludności tego terenu. Język chorwacki/kajkawski, w którym został sporządzony śpiewnik, zawiera cechy charakterystyczne dla jego rozwoju w XVIII wieku [Šojat 1998, 286]. W tekstach zebranych w śpiewniku znajduje się nieco więcej archaizmów niż w innych dziełach literackich napisanych w tym dialekcie we wspomnianym okresie [Šojat 1998, 282]. Teksty w dialekcie kajkawskim stanowią trzon wszystkich chorwackich tekstów. W śpiewniku pojawiają się także teksty, które wywodzą się z dialektu sztokawskiego i czakawskiego oraz, jak stwierdza Antun Šojat jeden tekst wykazujący cechy pewnego dialektu słoweńskiego [Šojat 1998, 282]. Z lingwistycznego punktu widzenia teksty zebrane w śpiewniku stanowią ciekawy materiał badawczy, ponieważ niejednokrotnie opublikowane w nim utwory pierwszy raz zostały ujawnione w wersji chorwackiej/kajkawskiej. Można więc na ich podstawie badać ówczesny stan języka oraz jego dalszy rozwój gramatyki i ortografii.

Do dzisiaj zachowało się najwięcej egzemplarzy trzeciego wydania śpiewnika *Cithara octochorda*, dwa pierwsze są rzadkością [Županović 1998, 206]. W Bibliotece Narodowo-Uniwersyteckiej w Zagrzebiu znajdują się egzemplarze wszystkich trzech wydań śpiewnika. pierwsze wydanie jest udostępniane w Zbiorach Specjalnych i Starodrukach, drugie również tam się znajduje, jednak z uwagi na bardzo zły stan (nie zostało jeszcze odnowione), nie jest udostępniane czytelnikom. Trzecie wydanie zostało natomiast zdigitalizowane i jest dostępne dla wszystkich zainteresowanych na stronach internetowych Biblioteki.

Śpiewnik *Cithara octochorda* od ponad trzystu lat stanowi ważne źródło tradycji i kształtuje chorwacką tożsamość narodową. Dzięki jego wydaniu na początku XVIII wieku pojawiło się wiele innych modlitewników i śpiewników, w których publikowano coraz więcej chorwackich tekstów, czym wzbogacano język i kulturę narodu. Ciągłe powoływanie się na ten śpiewnik w różnego rodzaju badaniach z wielu dziedzin nauki uwidacznia jego ogromną rolę, jaką pełnił w życiu społeczno-kulturalnym Chorwacji począwszy od XVIII wieku.

Literatura

Blažeković Z., *Razvoj hrvatske glazbe u kontekstu kršćanstva (19. i 20. st.)*, Dubrovnik, [online], http://www.hrvatskiplus.org/index.php?option=com_content&view=article&id=64:zblazekovic-glazba&catid=35:rasprave-koncepti&Itemid=55, [20.10.2012].

- Breko H., 2001, *Cithara Octochorda ur. Milan Moguš, Lovro Županović, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, „Narodna umjetnost”, br. 38/2, s. 211–213.
- Šojat A., 1998, *Kajkavske jezične osobine u zborniku „Cithara Octochorda”*, [w:] *Cithara Octochorda*, ured. L. Županović, M. Moguš, Zagreb, s. 281–303.
- Špralja I., 1998, *Cithara Octochorda. Glazbeni zbornik Zagrebačke crkve iz 18. stoljeća (Beč 1701. i 1723.; Zagreb 1757.) s posebnim osvrtom na glazbene oblike pokazatelje glazbenih razdoblja*, Zagreb.
- Županović L., 1998, *Hrvatski glazbeni zbornik „Cithara Octochorda” iz XVIII. stoljeća i njegovo značenje za (domaću) glazbenu kulturu onoga doba i danas*, [w:] *Cithara octochorda* ured. L. Županović, M. Moguš, Zagreb, s. 208–217.

THE MOST IMPORTANT SONGBOOK OF THE CHURCH
IN THE HISTORY OF CROATIA

S U M M A R Y

Octochorda cithara songbook was first published in Vienna in 1701. The texts which were included in it came from the second half of the seventeenth century from the area of the Archdiocese of Zagreb, as this set was created as the main songbook in that area. Cithara Octochorda became so important because it is the first printed collection of songs in Croatian church containing the notation. All the previous works of this type written in Latin, are printed, but do not have the notation, and those written in the earlier period in various dialects of the Croatian language at that time remained still in manuscript form, but often have the musical notation.

The purpose of this paper is to present the most famous Croatian church songbook, which became a model for the editors of later works of a similar nature. The paper includes such issues as a language, literary and cultural role that cithara Octochorda played in the development of consciousness and national identity of Croats. The paper will also mention research capabilities that Cithara Octochorda songbook gives researchers of different scientific fields. The songbook also contains Croatian texts written in kajkavian dialect used in the eighteenth century as a literary language in the Archdiocese of Zagreb, which is the reason why from the linguistic point of view the work is a source for linguistic analysis. For musicologists this collection is important and valuable, as it contains the notation of many songs, which is one of the first in Croatia. Songbook can also be a source of historical research because of the names of the authors of some texts and melodies.

Magdalena Baer e-mail: magbaer@amu.edu.pl